

SIFAT–OT KONSTRUKSIYALARINING TUZILISH MODEL I VA SINTAKTIK
DERIVATSIYA JARAYONIDAGI O'RNI

Ahmedov O'tkir Ilhomovich

Samarqand davlat chet tillar instituti

Ingiliz tili nazariy aspektlari kafedras i katta o'qituvchisi

E-mail: utkirbekjonqul30@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sifat–ot konstruksiyalarining grammatik va semantik tabiati hamda ularning sintaktik derivatsiya jarayonidagi funksional o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida sifat komponentining ot ma'nosini aniqlashtirishdagi roli, mazkur konstruksiyalarning nominativ imkoniyatlari va zamonaviy o'zbek tilidagi qo'llanish xususiyatlari misollar asosida yoritildi. Shuningdek, sifat–ot modelining yangi terminologik birliklar hosil qilishdagi faolligi va kommunikativ jarayondagi ahamiyati ham ko'rib chiqildi. Tahlillar natijasi sifat–ot konstruksiyalari sintaktik derivatsiyaning sermahsul modellari qatoriga kirishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *sintaksis, derivatsiya, sifat–ot konstruksiyasi, semantika, sintaktik model, nominativ birlik, kommunikativ funksiya, struktur munosabat.*

Kirish. Til tizimida sintaktik birliklarning o'rni nihoyatda muhim hisoblanadi. Ayniqsa, so'z birikmalari orqali predmet va hodisalarning turli belgilarini ifodalash imkoniyati tilning kommunikativ salohiyatini yanada kengaytiradi. O'zbek tilida keng qo'llaniladigan sifat–ot konstruksiyalari ana shunday birliklardan biri bo'lib, ular grammatik va semantik jihatdan murakkab munosabatlarni ifodalash xususiyatiga ega.

Sifat va otning o'zaro sintaktik bog'lanishi natijasida hosil bo'ladigan birikmalar nutqda aniqlik, ixchamlik hamda ta'sirchanlikni yuzaga keltiradi. Bunday konstruksiyalar predmetning turli belgi-xususiyatlarini ifodalash bilan birga, yangi nominativ birliklarning shakllanishida ham faol qatnashadi. Shu jihatdan sifat–ot modeli sintaktik derivatsiyaning mahsuldor ko'rinishlaridan biri sifatida e'tiborni tortadi.

Bugungi kunda fan, texnologiya va axborot makonining kengayishi natijasida til tizimida yangi sifat–ot konstruksiyalari faol yuzaga kelmoqda. Xususan, raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt, virtual makon, elektron kutubxona kabi birliklar zamonaviy til taraqqiyotining mahsuli sifatida qaralmoqda. Bu esa mazkur modelning derivatsion imkoniyatlari yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Sifat–ot konstruksiyalarining grammatik tabiati

Sifat–ot konstruksiyasi sifat va otning sintaktik munosabati asosida shakllanadigan birlik hisoblanadi. Bunda sifat aniqlovchi, ot esa hokim komponent vazifasida keladi. Mazkur model o'zbek tilida asosan bitishuv usuli orqali yuzaga chiqadi.

Masalan:

go'zal tabiat;

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

keng ko'cha;
baland bino;
zamonaviy texnologiya.

Keltirilgan birliklarda sifat komponenti otning ma'nosini aniqlashtirib, unga qo'shimcha semantik yuklama bermoqda. Ayrim hollarda sifat predmetning tashqi belgisi bilan bog'liq bo'lsa, ba'zan funksional yoki emotsional xususiyatni ham ifodalaydi.

Masalan:

issiq non — predmetning fizik belgisi;
muqaddas zamin — emotsional-ekspressiv ma'no;
ilmiy tadqiqot — funksional belgi.

Shu sababli sifat–ot konstruksiyalarining grammatik tabiati semantik imkoniyatlar bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Struktur model va semantik munosabatlar

Sifat–ot konstruksiyalarining struktur modeli quyidagicha ifodalanadi:

Sifat + Ot \rightarrow So'z\ birikmasi

Mazkur model sodda sintaktik tuzilishga ega bo'lsa-da, uning semantik imkoniyatlari ancha kengdir. Chunki sifat komponenti predmetni boshqa predmetlardan farqlash, uni individuallashtirish va aniqlashtirish vazifasini bajaradi. Til materiallari tahlili sifat–ot konstruksiyalarida bir necha semantik munosabatlar mavjudligini ko'rsatadi.

Belgini ifodalovchi munosabat

oq qog'oz;
shirin meva;
yashil daraxt.

Hajm va shakl munosabati

katta bino;
tor ko'cha;
uzun yo'l.

Emotsional-ekspressiv munosabat

go'zal yurt;
muqaddas maskan;
ulug' inson.

Terminologik munosabat

sun'iy intellekt;
raqamli texnologiya;
global tarmoq.

Ko'rinadiki, sifat komponenti konstruksiyaning umumiy semantik mazmunini shakllantirishda asosiy rolni bajaradi.

Sintaktik derivatsiya jarayonidagi o'rni

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Sintaktik derivatsiya til birliklarining yangi grammatik va funksional shakllarni hosil qilish jarayonini anglatadi. Bu jarayonda sifat–ot konstruksiyalari faol ishtirok etadi. Ayniqsa, zamonaviy terminologik tizimda bunday birliklarning faolligi yaqqol seziladi:

aqli uy;
elektron hukumat;
yashil iqtisodiyot;
virtual olam.

Dastlab erkin birikma sifatida shakllangan ayrim konstruksiyalar keyinchalik yaxlit nominativ birlik sifatida qo‘llanila boshlaydi. Bu esa sintaktik derivatsiyaning til taraqqiyotidagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Masalan, sun‘iy intellekt birikmasi bugungi kunda mustaqil termin sifatida faol ishlatilmoqda. Xuddi shuningdek, raqamli iqtisodiyot birikmasi ham iqtisodiy va texnologik jarayonlarni ifodalovchi maxsus terminologik birlikka aylangan.

Shuni ta’kidlash kerakki, sifat–ot modeli yangi tushunchalarni ifodalashda qulay sintaktik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli bu modelning derivatsion imkoniyatlari zamonaviy o‘zbek tilida tobora kengayib bormoqda.

Zamonaviy o‘zbek tilida qo‘llanish xususiyatlari

Hozirgi davrda sifat–ot konstruksiyalari ilmiy, publitsistik va badiiy uslublarda keng qo‘llanmoqda.

Ilmiy uslubda:

nazariy grammatika;
struktur lingvistika;
semantik tahlil.

Publitsistik uslubda:

global muammo;
ijtimoiy tarmoq;
ochiq muloqot.

Badiiy uslubda:

musaffo osmon;
sokin tun;
go‘zal manzara.

Bunday birliklar nutqning nafaqat aniqligini, balki obrazlilikini ham ta’minlaydi. Ayniqsa, badiiy matnda sifat–ot konstruksiyalari tasviriylikni kuchaytiruvchi vosita sifatida faol qo‘llanadi.

Masalan:

“Musaffo osmon ostida qad rostlagan ulkan tog‘lar tabiatning betakror go‘zalligini namoyon etardi.”

Bu gapda sifat komponentlari matnning ekspressivligini oshirib turibdi.

Kommunikativ funksiyalari

Sifat–ot konstruksiyalari kommunikativ jarayonda bir qator muhim vazifalarni bajaradi:

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

aniqlikni ta'minlaydi;
ma'noni konkretlashtiradi;
emotsional ta'sirchanlikni kuchaytiradi;
nominativ birliklarni shakllantiradi.

Masalan:

tezkor yordam — funksional aniqlik;
go'zal tabiat — ekspressivlik;
zamonaviy texnologiya — terminologik aniqlik.

Shu jihatdan sifat–ot konstruksiyalari nutqning semantik va uslubiy yaxlitligini shakllantiruvchi muhim sintaktik birliklardan biri hisoblanadi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sifat–ot konstruksiyalari o'zbek tilining sintaktik tizimida faol qo'llaniladigan va derivatsion imkoniyatlari keng bo'lgan birliklar qatoriga kiradi. Mazkur konstruksiyalar predmet va hodisalarning turli belgilarini ifodalash bilan birga, yangi nominativ birliklar hosil qilishda ham muhim rol o'ynaydi. Sifat komponentining ot bilan birikishi natijasida semantik aniqlik, ekspressivlik va kommunikativ ta'sirchanlik yuzaga keladi. Ayniqsa, zamonaviy terminologik tizimda sifat–ot modeli asosida shakllanayotgan birliklar til taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, mazkur konstruksiyalar ilmiy va publitsistik uslubda terminologik aniqlikni ta'minlasa, badiiy uslubda obrazlilik va ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Shu sababli sifat–ot konstruksiyalarini struktur-semantik hamda derivatsion jihatdan o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синтаксиси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
2. Нурмонов А. Назарий грамматика асослари. – Тошкент, 2001.
3. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2013.
4. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2006.
5. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent, 2018.
6. Crystal D. Linguistics and Phonetics. – London, 2011.
7. Saussure F. Course in General Linguistics. – New York, 2011.